

MEKKÎ AYETLERİN YETİMLERE YÖNELİK SÖYLEMENİE DAİR BİR ANALİZ*

-An Analysis For The Dscourse of Meccan Verses Concerning Orphans -

Yrd.Doç.Dr. Ömer Başkan
Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
omarbakan@hotmail.com

Abstract *In this article, it is aimed to examine the meaning and the speech act performance of the concept of orphan, which corresponds to specific linguistic stage in Meccan verses, in distinctive language system of the Qur'an. First, the unique characteristics of Qur'anic discourse will be described in general, and accordingly the particular positions of Meccan verses in the language of Qur'an will be emphasized. In accordance with the findings, the place of the concept in the discourse will be determined. On this basis, in the context of the concept of orphan in Meccan verses, the characteristics of discourse, which aims to build an awareness about protecting the weaks of society, will be clarified.*

Key Words *The Holy Qur'an, the Meccan verses, orphans, speech act, dialectical relationship.*

Giriş

Bu makalede; Kur'an'ın kendine özgü dil sistemi içerisinde “özel” bir linguistik merhaleye denk gelen Mekkî ayetlerdeki yetim kavramının anlam ve edim söz¹ alanlarının tasviri ve analizi amaçlanmaktadır. Binaenaleyh önce; genel hatlarıyla Kur'anî Söylemin kendine özgü hususiyetlerine değinilecek, bu çerçevede

* Bu makale, 2012 yılının Temmuz Ayı'n da Çorum'da düzenlenmiş *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi*, üst başlıklı sempozyumda sunulmuş “Yetim Kavramı Bağlamında Mekkî Ayetlerin Toplumun Zayıf Unsurlarına Yönelik Koruyucu Dili” başlıklı tebliğin, müzakeresinde yer verilen tenkit ve değerlendirmeler de dikkate alınarak yeniden gözden geçirilmiş şeklidir.

¹ Sözün dinleyicisi üzerinde meydana getirdiği eyleme dönük etkisi üzerinden kurgulanan edimsöz kuramı veciz bir şekilde ilgili kuramcılar tarafından şöyle tanımlanmaktadır: “Bir şey söylemek, bir şey yapmaktır.” İlgili kuramın tarihi ve anlam alanı için bk. John R. Searle, *Söz Edimleri*, çev. R. Levent aysever, Ayraç Yay., Ankara 2000, s. 69-70, 83-86, 91 vd; ayrıca bk. Soner Akşehirli, “Söz Edimleri Kuramı Açısından Kurgusal Anlatı Metinlerinde Söz Aktarımı”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/2 Spring 2011, TURKEY, p. 148 vd.

Mekkî ayetlerin Kur'an Dili sistemindeki hususi konumlarına vurgu yapılacaktır. Bu genel tespitlerden hareketle yetim kavramının ilgili söylem düzenindeki konumu belirlenecektir. Buna dayalı olarak da Mekkî ayetlerdeki toplumun en zayıf unsurlarından yetimlere yönelik özel bir koruma ve kollama bilincini inşa eden söylemin hususiyeti ortaya konulmaya gayret edilecektir.

Kur'an Dili'nin herhangi bir düzeyine yönelik bir anlama çabası, İzutsu'nun deyimiyile çok engebeli bir yol olsa da dilsel düzeyde Kur'ân'ın dünya görüşünü ören anahtar terimleri ve bu terimler arasındaki kendine özgü sistematik ilişkiyi göz önüne almak durumundadır.² Nitekim Kur'an dili; ilk muhataplarının belli bir gelenek bağlamında kullana geldikleri gündelik dil/doğal dil /tarihsel dil³ üzerine kurulu bir dildir. Ancak bu iki dilde de ortak olan kelime ve kavramların hem anlamları hem de kullanıma biçimleri, Kuran Dili'nin kendine özgü yapısında yeniden biçimlenmiştir. Başka bir ifadeyle kavramlar tarihsel dildeki anlamlarından farklı, tarih üstü yeni anlamlar kazanırken, kavramlar arası ilişki ağında şekillenen anlam da⁴ ilâhi dilin linguistik (Gramatik) sisteminin⁵ yeniden düzenleyici alanına

² Bk. Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts., s. 32 vd.

³ "Gündelik dil" kavramına yüklenen bu anlamlar için bkz., Teo Grünberg, *Anlamda Belirsizlik ve Çok Anlamlılık*, Gündoğan Yay., Ankara 1999, s. 7.

⁴ Anlam kavramının benzer bir şekilde istihdamı ve temellendirilmesi için bkz., Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul t.s., s. 26 vd.

⁵ Hüsamettin Arslan; Durkheim, Whorf, Wittgenstein ve Brenstein'in dile ilişkin varsayımlarından hareketle, belli bir dil üzerine kurulu bir grubun diğerlerinden farklılaştığı noktayı, kullandıkları dilin örgütlenme biçimine hasretmektedir. Şu şartla ki; dilin örgütlenme biçimindeki bu farklılık, son tahlilde grubun örgütlenme tarzı, norm ve değerleri, amaç ve çıkarları, toplum içindeki bağlamlarının farklılığına bağlıdır. Belli bir dil kullanma biçimine ilişkin *Linguistik (Gramatik) Sistem* tanımı tam da bu bağ üzerinden temellendirilebilir. Bk. Arslan, *Epistemik Cemaat*, s.26 vd., 80 vd.; yine; linguistik sistem/yapı kavramına ve bu kavram temelinde kurgulanan çözümleme biçimine -bizim kastettiğimiz yönde- benzer bir yaklaşım için bk., Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul ts., s. 18 vd. (İzutsu, linguistik sistem analizini, semantik tahlil kavramıyla daha da özelleştirmektedir.); s. 89 vd. Yine "din dili" kavramı temelinde dile ilişkin özel bir ayırım ve tanımlamayı içeren benzer bir kurgu için bkz., Turan Koç, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 24 27; "Kur'an Dili" tanımı için ayrıca bkz., Turan Koç, "Din Dili Olarak Kur'an Dili", *1. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, Fecr Yayınevi, Ankara 1995, s. 286.

girmiştir.⁶ Bu bağlamda رفك kökü, türevleri ve bağlı kelimelerin Kur'an dilindeki kullanımları ve doğal dile kıyasla geçirdiği semantik farklılaşma çarpıcı bir örnek olarak hatırlanabilir.⁷

Bu açıdan bakıldığında Kur'an dilinin; Allah'ın (c.c.) vahdaniyeti üzerine kurgulanan tevhit ilkesini, bir Őurardan öte bir yaşam biçimine dönüştürmeyi hedefleyen tarih üstü karakteri açık bir hususiyettir. Dahası bu ana karakteristik üzerine kurulu eyleme dönük değer ve ahlaki normlarla örölü edim söz niteliği, başka bir ifadeyle hayatın bütününe belli bir amaç etrafında yeniden inşaya yönelik vurgusunu sürekli muhafaza eden genel geçer bir hitap/söylem olma vasfı, en azından Kur'an'a inananlar açısından temel bir ön kabuldür. Dolayısıyla Kur'an'ın kendisine özgü dil hususiyetlerini çözümlenmeye dönük her hangi bir çabanın her halükarda bizzat Kur'anî söylemin ön gördüğü ve belli bir dil düzeni vasıtasıyla tebliğ, tebyin ve teklif ettiği topyekün dünya görüşünün ne olduğunu anlamaya yönelmesi "sağlıklı bir anlama faaliyeti" açısından önem arz etmektedir.⁸ Ne var ki tarih üstünlüğüne rağmen; Kur'an'ın dünya görüşünün ne olduğunu anlamayı murad eden böyle bir çözümlenmenin, doğal olarak Kur'an'ı söylemin yeniden inşayı amaçladığı ve adım adım dönüştürmeye uğraştığı mevcut dünya görüşünün hususiyetleriyle mukayeseli bir incelemeye tabi tutulmasının metodik önemi de aşıkardır.

1. Kur'anî Söylem ve İlk Muhatapları Arasındaki Diyalektik İlişki Açısından Kur'an Dilinin Temel Hususiyetleri

Kur'an; "ümme-i vasat"ı yeniden inşa etme amacıyla, seçtiği bir beşer elçi aracılığıyla son kez bütün insanlığa hitap eden Allah'ın (c.c.) apaçık bir Arapça ile tebliğ ve tebyin ettiği ilâhi bir söylem⁹ olarak tanımlanabilir. Bu yönüyle indirilmeye

⁶ Kur'an üslubunun en önemli hususiyetlerinden biri olarak nitelenen "İltifat Sanatı" bağlamında Kur'an Dili'nin Arap Őiirinin hatta hadislerin dilinden de farklı kendine özgü üslup hususiyetlerine yönelik bir analiz için bk. Mehmet Dağ, *Kur'an'da Üslup Diyalektiği: İltifât*, Salkım Söğüt Yayınları, Erzurum 2008, s. 168-169.

⁷ İlgili kavramın ve bağlı diğer kavramların Kur'an Dili'nin bir kavramı olduktan sonra uğradıkları semantik kırılmanın yetkin bir analizi için bk. İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 165 vd.

⁸ Bu tespitin temellendirilmesi için bk. Turan Koç, "Kur'an Dili Açısından Söz-Anlam İlişkisi", *Kur'an ve Dil Dibilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Bakanlar Matbaası, Van 2001, s. 29.

⁹ Bir metin analizi bağlamında söylem kavramının istihdamı, anlam alanı ve tanımlanma biçimleri için bk. Edibe Sözen, *Söylem: Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*, Paradigma Yay., İstanbul 1999, s. 34 vd. (Sözgelimi bu analizde yer verilen

başladığı andan itibaren beşeri alana en doğruya götüren bir kılavuz olma¹⁰ “iddiası”yla yönelen lisânî bir müdahale olarak da tavsif edilebilir.¹¹ Dolayısıyla bu söyleme ilk defa muhatap olan beşeri unsurla Kur’anî söylem arasındaki diyalektik ilişkinin¹² seyri; bu dilin neyi, nasıl ve ne amaçla söylediğini tespit etmeye yönelen bir anlama faaliyeti için yadsınmaması gereken bir anlamlandırma sınırı olarak tanzim edilebilir.¹³ Bu açıdan herhangi bir Kur’an pasajının metodik olarak kurgulanan bu diyalektik ilişki çerçevesinde ilk muhataplar tarafından nasıl anlaşıldığının tespiti önem arz etmektedir.¹⁴ Zaten Kur’anî söylemin karşıtları ya da müminlerinin, söylemin bizzat hayatı algılama ve idame biçimlerine yönelik müdahalesi/teklifi karşısındaki tutumları, bir kesinlik atfedilmemesine rağmen Kur’an’ın sonraki muhatapları açısından da her dönemde önemsenen bir

tanımlamalardan biri şu şekildedir: “Söylem/ler; birer meta-durum (durumun-durumu) veya birer meta- eylem (eylemin-eylemi) dirler.”); ayrıca bk. Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik*, Alfa Yay., İstanbul 1998, s. 68.

¹⁰ İlgili Kur’an ifadesi için mesela bk. İsrâ Suresi, 17/9.

¹¹ Her hitabın bir nevi olup bitene bir müdahale içerdiği, Kur’an Hitabı’nın da peygamber aracılığıyla olup bitene bir lisanî müdahale niteliğini haiz olduğu tespiti ve bu tespitin temellendirilmesi için bk. Tahsin Görgün, “Dil, Kavrayış ve Davranış: Kur’an’ın Vahyedilmesi ve İslam Toplumunun Ortaya Çıkışı Arasındaki Alâkanın Tahliline Bir Mukaddime”, *III. Kur’an Haftası Kur’an Sempozyumu*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 137-139.

¹² Kur’an üslubuna has diyalektik açıdan “diyalektik ilişki” kavramına yönelik bir tanımlama için bk. Mehmet Dağ, *Kur’an’da Üslûp Diyalektiği: İltifât*, 3-6.

¹³ Benzer tespitler için bk. Tahsin Görgün, “Kur’an ve Tarih”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 127-128; Necmettin Gökkır, “Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur’an Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam”, *Kur’an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, edt. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 391-392; Mustafa Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahvâl-i Şahsiye Hukuku”, *Kur’an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, edt. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 271; Bu tür bir metodik kurgunun doğurması muhtemel sorunlar ve eleştirisi için ayrıca bk. Bilal Gökkır, “Müzakere, Nüzul Dönemi Şartlarının Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Yeri”, *Kur’an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, Edt. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 120-121; İsmail Çalışkan, “Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur’an Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam Adlı Tebliğin Bilimsel Değerlendirmesi”, *Kur’an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, edt. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 410 vd.

¹⁴ Bu önemi; Gazzâli’nin (ö: 505/1111) “elfâzda mevcut olan mana, tespiti ve anlaşılması ile ezhâna, ezhânda olana ittiba edilmesi ile de insan fiilleri olarak ayana çıkmış yani gerçekleşmiş olmaktadır.” şeklindeki tespiti üzerinden temellendiren nitelikli bir analiz için bk. Görgün, “Kur’an ve Tarih”, s. 127 vd.

anlamlandırma zemini olarak tebeyyün etmiştir. Nitekim insan; tarihî bir süreklilik algısından hareketle yaşadığı anı anlamlandıran ve bu anlam üzerinden geleceğine yön tayin eden bir zihni donanımın esiridir.¹⁵ Nakli bilgiye merbut addedilen sebeb-i nüzûl, nâsîh-mensûh vb.¹⁶ bilgi alanlarının yanı sıra Mekkî-Medenî ilminin de her dönemde Kur'an'ın anlaşılması bağlamında usûlî bir temel olarak kabul edilmiş olması,¹⁷ mevzubahis önemin derecesi hakkında yeterince fikir verir.

İşte tam da bu açıdan bakıldığında Kur'anî söylemin; ıslah edip dönüştürmek üzere hitap ettiği dünya görüşünün mensuplarını tanımlayan, bu tanımlama (lar) üzerinden mevzubahis dünyayı görme biçiminin yanlışlığını, sapıklığını temellendiren, inzar, tezkîr, yer yer de tehdit içerikli vurgularla ilgili muhatapların zihin ve eylem dünyalarına sürekli tarizde bulunan yapısı kendini izhar etmektedir.¹⁸

¹⁵ Bu durumu Durmuş Hocaoğlu yaptığı analizinde şu ifadelerle tespit etmektedir: “ ne şekilde bir anlam ve içerik verilmeye çalışılırsa çalışılsın Tarih, Kosmos'un dışında değil içindedir ve hatta bir anlamda Tarih, Kosmos'un kendisidir. Bunun yanında tarihin asıl parametresi “değişme/değiştirme”dir ki bu da latent (gizli değişken) olarak “zaman” parametresi ile kopmaz bir radikal bağlılık içerisindedir. Bu en kapsamlı manasında olmak üzere, diyebiliriz ki, Varlık, ancak Zaman ve Değişme kavramları altında, Zaman ve Değişme de yine ancak ve yalnız Tarih kavramı altında anlaşılabilir; binaenaleyh Tarih'in olmadığı yerde Varlık yoktur, ya da, vice versa, Varlık'ın olduğu yerde zorunlu olarak tarih vardır...” Durmuş Hocaoğlu, “Tarih'in Ontolojisi Üzerine Bir Deneme: Evrensel Tarihi ve Beşerî Tarih”, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 73, Ankara 2003, s. 26 vd.; gelenek kavramının anlam alanına yönelik bir çözümlemesinde benzer bir sonucu temellendiren Arendt ise bu durumu şu ifadeleriyle dramatize etmektedir: “ ... Hazinesinin nerede olduğunu ve değerinin ne olduğunu gösteren gelenek olmasaydı, zamanda iradi olmayan bir süreklilik olur, dolayısıyla insana göre ifade edersek ne bir geçmiş ne de bir gelecek kalırdı; olsa olsa dünyanın her zaman kendiyile bir ve aynı kalan değerşmesinden ve dünyada yaşayan canlıların biyolojik döngüsünden söz edilebilirdi...” İfadeler için bk. Hannah, Arendt, “Geçmiş ile Gelecek Arasındaki Uçurum (önsöz)”, *Geçmiş ve Gelecek Arasında*, çev. Bahadır Sina şener, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 16.

¹⁶ Ulûmu'l-Kur'ân bağlamında klasik eserlerimizin tartışmasız paylaştığı ve artık bir mütearife halini almış bu belirlemeye konu diğer ilimler için mesela bk. Ahmed b. Mustafâ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevdûati'l-'Ulum, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye*, Beyrut, 1980, c. II, s. 85.

¹⁷ Mekkî-Medenî İlmi'nin Ulûmu'l-Kur'ân ve Kur'ân'ın tefsiri bağlamındaki yeri ve önemi için bk. Mustafa Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi*, (Doktora Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997, s. 14 vd.

¹⁸ İlk inen ayetlerin üslûplarına ve söylem düzenlerine yönelik benzer bir analizin ulaştığı sonuçlar yukarıdaki tespitlerimizi temellendirecek bir çerçeve sunmaktadır. İlgili analiz için bk. Selim Türcan, “Hidâyet ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Ayetler Nüzul

Bu kabilden olmak üzere mevcut durum, bizzat muhatap kitlenin bir övünç vesilesi de sayarak kendilerini nispet ettikleri önceki bazı peygamberlerin ve ümmetlerinin durumlarıyla temsil edilmektedir.¹⁹ Yanı sıra ticarî vb. yolculuklarında, yaşadıkları mekânların izlerine sürekli şahitlik ettikleri aynı toprakların daha önceki sakinlerinin başlarına gelenler; mukayeseli, imâlî ve tezkir odaklı bir dille²⁰ sürekli gündemde tutulmaktadır.

Kendilerine böyle bir dille hitap edilen “Kur’ân’ın ilk muhatapları, genel olarak VII. Yüzyıl’da Arabistan’ın Hicaz bölgesinde, yerleşik hayata geçmiş, o günün büyük medeniyetleriyle belli ölçüde ticaret ilişkisi içinde olan, Yahudi ve Hıristiyan dini geleneklerine yabancı olmayan Araplardır.”²¹ Ne var ki inzalin Mekke dönemi merkeze alındığında diyalektik ilişkinin seyrini tespit açısından bölgenin genelinde yerleşik uzak muhatapları da kapsayan bu genel tanımlamanın, Kur’an’ın ilk olarak ve doğrudan hitap ettiği Mekke sakinleri bağlamında daha da özelleştirilmesi gerekmektedir. Bu özelleştirmenin; hem Mekke’de yerleşik birincil düzeydeki muhatapların ayırıcı vasıflarını hem de bu vasıfların şekillendirdiği dünya görüşünü dönüştürmeyi hedefleyen Kur’ân Dili’nin döneme özgü niteliğini anlamaya katkı sağlaması beklenmektedir.

Başka bir ifadeyle Kur’an’î ve Peygamberî söylemin “câhiliyye” tanımıyla²² özelleştirdiği ve her halükarda olumsuzlanan, karşıtlığını ilk andan itibaren ifşa eden

Döneminde Nasıl Algılanıyordu?”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı: 18, ss. 88 vd., Çorum 2010.

¹⁹ Benzer bir tespit için ve bu tespite referans çerçevesi sağlayan örnek ayetler için bk. İzzet Derveze, *Asru’n-Nebi Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, c. I, s. 396-398.

²⁰ Mesela bk. Saffât, 37/133-138; Yunus, 10/13-14; Hac, 22/42-46; Ankebût, 29/38; Rûm, 30/9.

²¹ Mehmet Paçacı, “Kur’ân’ın Neliğine Dair”, *Çağdaş Dönemde Kur’an’a ve Tefsire Ne Oldu?*, Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 151; İslam öncesi Mekke ve Mekke’de yerleşik unsurların sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve sosyo-kültürel açıdan durumları ve analizi için bk. Abdurrahman Kurt, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sayı: 2, Bursa 2001, s. 98 vd.; Eric R. Wolf, “Mekke’nin Sosyal Organizasyonu ve İslam”, çev. Nuri Tuğlu, *Araştırmalar -İnsan Bilimleri Araştırmaları- Dergisi*, yıl:2, sayı: 3-4, Isparta 2000, s. 177 vd.

²² Her ne kadar “câhiliyye” Kur’an nüzûlünün Medine döneminde geriye yönelik bir tanımlama olarak yer alıyor olsa da Kur’ânî söylemin ilk müminlerinin zihinlerinde her fırsatta atalarından devraldıklarını öne sürerek tevhide karşı direnen karşıt muhatap kitleyi anlatan bir üst tanım olarak yer etmiştir. Cahiliye tanımının anlam alanı, ve bu tespit için bk. Izutsu, *Kur’an’da dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 53-58, 61.

ve sürdüren muhatap kitlenin karakteristik özelliklerinin analizi makalenin sonraki aşamaları için hususi önem arz etmektedir.

2. Kur'anî Söylem ve Cahiliyye Arasındaki Diyalektik İlişki Açısından Mekkî Ayetlerin Dili

Kur'anî söylemin Medine döneminde yer bulmuş olsa da²³ cahiliyye kavramı, olumsuzlanan bir şuur ve eylem halinin üst tanımı olarak ilk Müslüman zihinlerde, karşıt dünya görüşünün sınırları belli bir tasavvuru halinde yer almaktadır. Bu dünya görüşünün karakteristik özelliklerine ilişkin ilk Müslüman muhataplardan Cafer b. Ebî Tâlib'in (ö:8/629) dilinden, Habeşistan'a hicret aşamasında oldukça yalın bir şekilde sadır olan şu ifadeler,²⁴ zihinlerdeki cahiliyye tasavvuruna dair yeterince fikir verici niteliktedir:

“Ey Hükümdar, Allah aramızdan birini seçip de onu elçisi olarak gönderene değin biz cahilliyye ehli bir kavimdik. Putlara tapar, ölü hayvanın etini yer, fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarını kesmiş, komşuluk haklarını unutmuştuk. Kuvvetli olanlarımız zayıf olanlarımızın her şeyine el koyardı. Allah aramızdan nesebini, sıdkını, güvenilirliğini, iffetini bildiğimiz bir rasûl gönderene kadar bu hal üzere yaşadık. O bizi Allah'ın tek ilah olduğuna inanmaya, O'na kul olmaya çağırdı. Atalarımızın ve bizim O'nun yanı sıra tapmakta olduğumuz taştan ve ağaçtan putları terk etmeye davet etti. Bize doğruyu söylemeyi, emanete ve akrabalık bağının gereklerine riayet etmeyi, komşularla iyi geçinmeyi, haram kılınanlardan ve kan dökmekten sakınmayı emretti. Bizi fuhuştan, yalan söylemekten, yetim malını yemekten, iffetli kadınlara iftira atmaktan menetti...”²⁵

Bu ifadeler, Allah Rasûlü'nün Kur'an'ı tebliğ etmeye başladığı Mekke toplumunun müşrik karakterini ve temelde bu karakter üzerine şekillenmiş güce endekli ahlak ve değer anlayışını açık bir biçimde tasvir etmektedir. İzutsu,

²³ İlgili ayetler için bk. Âl-i İmrân, 3/154; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26.

²⁴ Bu ifadeler ilk müminlerin sayıları çoğalınca Mekke'de can güvenliği tehdidiyle yüz yüze geldikleri bir aşamada, Bi'set'in 5. yılında (m.615) bir çözüm olarak öngörülen Habeşistan'a hicretin akabinde Habeş Kırallı Neçâşî'nin huzurunda yapılan konuşmanın bir bölümüdür. Diyalektik ilişkinin merhaleleri açısından oldukça önem arz eden bu olayın tarihî arka planı için bk. Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, c. I, s. 203; Habeşistan'a hicretin arka planına yönelik ilgili ayetler üzerinden bir analiz için ayrıca bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. II, s. 278 vd.

²⁵ İfadeler ve bağlamı için bk. Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *Sîretü'n-Nebî*, thk. Mecdî Fethî, Dâru's-Sahâbe, Tantâ 1995, c. I, s. 422 vd.

cahiliye kavramına dair serdettiği semantik analizinde; bu kavramın anlam alanını belirleyen belirgin vasfın, sağlam bir temelden yoksun²⁶ ve tam da bundan dolayı bütünüyle dünyevileşmiş bir ahlak ve değer anlayışı olduğu sonucunu çıkarır. Detayına ilişkin sürdürdüğü çözümleme sonucu ilgili ahlak anlayışını ise, putperest arabın sağlam bir temele oturtmadığı ve bundan dolayı da güçlü olmakla özdeşleştirdiği hulûd/ebedîlik algısıyla temellendirir. Kadîm Arap şiirinden beyitlerle desteklediği çözümlemesinin ileri aşamalarında da güçle özdeşleştirilen ebedilik algısının oğullara ve servete, servetin sağlayacağı şân-şöhrete, makam-mevkiye, zevk-ü safâya vs. aşırı düşkünlük karakteriyle dışa vurduğunu tespit eder.²⁷

Erken dönem Mekki ayetlerin dilinde de bu tasvirlerin istiğnâ,²⁸ çokluk yarışı²⁹ malın, sahibini ebedileştireceği zannı,³⁰ mal ve oğullar sahibi olmuş diye³¹ vb. pek çok atıfla karşılık bulmuş olması,³² ayrıca yapılan her işin hesabının verileceği ahiret yurdunun varlığı ve hususiyetlerine ilişkin vurgunun sürekliliği³³ bu bağlamda dikkat çekici Kur'anî referanslar olarak kaydedilebilir. Buradan hareketle diyalektik ilişki bağlamında erken dönem Mekki ayetlerin dilinin, mal biriktirmekte birbiriyle yarışan ve bu uğurda karşılımları çıkan her engeli ciddi bir tehdit addeden Mekke seçkinleri/aristokrasisi³⁴ özelinde tecessüm eden, bütünüyle dünyevileşmiş

²⁶ Benzer bir tespit için bk. Selim Türcan, *Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2010, s. 172-173.

²⁷ Tebliğimizin asıl konusu olan Kur'an Dili'nin yetimlere yönelik belirlemelerini diyalektik ilişki çerçevesinde değerlendirebilme bağlamında oldukça işlevsel görünen bu analiz ve referans çerçevesi için bk. İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 71-83; müşrik Araplardaki ahiret inancı bağlamında benzer tespitler için ayrıca bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. I, s. 382-386.

²⁸ Alak, 96/7.

²⁹ Tekâsür, 102/1-2.

³⁰ Hümeze, 104/2-3.

³¹ Kalem, 68/14.

³² Mesela bk. Kalem, 68/10-14; Müddessir, 74/11-17; Abese, 80/5; Fecr, 89/17-20; Âdiyât, 100/8; Beled, 90/5-16.

³³ Benzer bir tespit ve bu tespitin temellendirilmesi ve Kur'anî referansları için bk. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*, çev. Şaban Karataş ve diğerleri, Ekin Yayınları, İstanbul 1998, c. I, s. 31-34.

³⁴ Mekke seçkinlerinin statü ve statünün toplum indindeki algısı için bk. Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003, s. 225 vd, cahiliye Arap toplumuna yön veren temel dinamikler açısından Mekke seçkinlerinin yeri noktasında bir tespit için bkz. Türcan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru*, s. 172; Mekke liderlerine ilişkin Kur'an'a yönelik tutumlarını konu edinen ayetler üzerinden bir analizi için, Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. I, s. 288-292.

bir karaktere gönderme yaptığını tespit etmek mümkündür.³⁵ Bu noktada ilgili karakterin belirgin bir görüntüsü olarak Alâk Suresi'nde yer verilen "kendini müstağni görme" vasfının, tarih üstü bir tanımlama olarak da rahatlıkla okunabileceği tezini temellendiren bir analize³⁶ gönderme yaparak bu ilahi nitelermelerin genel-geçer olma hususiyetlerinin dikkate alınması zorunluluğu da ikaz edilmelidir.

Binaenaleyh erken dönem Mekkî ayetlerin, tek ilah olan Allah'ın vahdetine, sınırsız kudretine, bahşettiği nimetlerine, dünyanın geçiciliğine, ebedî âleme ve bütün bunların idrak alanındaki delillerine, bir hesap gününün muhakkak kurulacağına, bu hesap gününde hüsrana uğrayanlardan olmamak için şirkten, inkârdan, kendilerine tebliğ edilen Kur'ân'ı yalanlamaktan, dürüstlüğünü çok iyi bildikleri onun mübelliği Hz. Muhammed'i alaya almaktan uzak durulması gereğine ve statüleri ne olursa olsun diğer hem cinslerin hakkına hukukuna riayet edip adaletin her halükarda gözetilmesi zorunluluğuna vs. yönelik tezkîr ve inzâra yoğunlaşmış dilinin hedefi; Mekke seçkinleri özelinde temsiline bulan karşıt dünya görüşünün referans çerçevesini³⁷ bütünüyle tüketmek olarak tespit edilebilir. Nitekim "geniş ölçüde diyalektik bir yöntemin hakim olduğu Mekkî sûrelerde, putperestlerin tutumlarının gün geçtikçe olumsuzlaşmasına paralel olarak üslûbun da giderek sertleştiği görülür."³⁸

Mekkî ayetlerin giderek sertleşen diline konu edilen belirgin hususlardan biri de, Mekke seçkinlerinin servet edinme arzularının tutsağı haline gelmiş toplumun yetim ve kimsesiz unsurlarının durumudur. Binâenaleyh makalenin bu aşamadan sonraki kısmı şu ana kadar inşa edilmeye çalışılan teorik zemin üzerinden salt bu konuya yer veren erken dönem Mekkî ayetlerin söylem düzenine yönelik çözümleme çabasına hasr edilecektir.

³⁵ Benzer tespitler ve bu bağlamda referans teşkil eden ayetler için bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. II, s. 165 vd.

³⁶ Aydınlanma dönemiyle birlikte özellikle Batı'nın peşine düştüğü sınırsız hürriyet telakkisinin de ayette kastedilen istiğna ile sonuçlandığına, pekâlâ ayetin bu tanımlamasının bu yeni durumu da kuşatan genel geçer bir ifade olarak okunabileceğine ilişkin bu analiz için bk. Görgün, "Kur'an ve Tarih", s. 132 vd.

³⁷ Kavramın anlam alanı için bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, İz Yayınları, İstanbul 1997, s. 86.

³⁸ Mustafa Çağırıcı, "Kur'ân (Muhtevası Kısmı)" *DİA.*, TDV. Yayınları, Ankara 2002, c.26, s. 391: Mekkî ayetlerin ayırıcı üslûp özelliklerine dair bir değerlendirme için ayrıca bk. İzzet Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usûl*, çev. Vahdettin İnce, Ekin Yayınları, İstanbul 2008, s. 101 vd.; ayrıca Biset'in 3. yılından önce net bir karşı duruşun şekillenmeye başlamış olduğu tespiti için bk. Türcan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru*, s. 170.

3. Mekkî Ayetlerin Yetimlere Yönelik Koruyucu Söylemi

Erken dönem Mekkî ayetlerde ısrarla vurgulanan bir tema olmasının yanı sıra neredeyse Kur'ân nüzûlünün son aşamasına kadar geniş bir sürece yaygın olarak nazil olan yirmiden fazla ayete³⁹ konu edinilmiş yetim kavramı; kelime düzeyinde “yalnız kalmak/tek başına kalmak” temel anlamını ifade eden bir kökten türemiştir.⁴⁰ Binaenaleyh “el-yetîm” terimi; bu temel anlamdan hareketle daha çok babasından yalnız kalmış/ayrı düşmüş çocukları nitelemek üzere istihdam edilen bir sıfat manasını ifade etmektedir.⁴¹

Bir çocuk için anne-babadan özellikle de ölüm neticesinde ayrı düşmek, gerçekten insanlık tarihinin her döneminde en büyük yoksunluklardan biri olsa gerektir. Ancak Mekkî ayetlerdeki yetim kavramının, Mekke seçkinleriyle sürdürülen diyalektik ilişki bağlamında salt babadan yalnız/sahipsiz kalmanın husule getireceği psikolojik yoksunluktan çok öte toplumun kültüründe kök salmış başka bir probleme işaret ettiği ifade edilmelidir. Nitekim hayatın gidişatını belirleyen temel dinamiğin servete dayalı gücün olduğu bir ortamda, geçimi temin etmenin ötesinde temel insanî hakların da bir nevi garantisi olan babadan yalnız kalmak yani yetim kalmak, çocuk için ikbalinin karardığı bir durumu işaret etmektedir. Hatta ilgili kavramın gerek ayet⁴² ve hadislerde⁴³ gerekse örfte mecâzen de olsa, bülûğ çağından önce babası vefat edip evlenme çağına girmiş kızların yanı sıra kocası ölüp de yalnız kalan dul kadınları da tavsif eden bir yönünün olması⁴⁴ kavramın anlam alanına ilişkin değerlendirmelerde dikkate alınması gereken bir husus olarak kaydedilmelidir. Bu yönüyle kavramın, yerleşik örf gereği⁴⁵ özellikle miras

³⁹ Ayetlerin toplu bir listesi için bk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yay., İstanbul 1990, s. 770.

⁴⁰ Huseyn b. Muhammed Ragıb el-İsbahânî, *el-Müfredât fi Çaribi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul, 1986, s. 845; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem Ali b. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-Sadr Beyrut ts., c. XII, s. 645-646

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XII, s. 645.

⁴² Mesela bk. Nisa, 4/3, 127.

⁴³ Tirmizî, Nikâh 18; Ebû Dâvûd, Nikâh 23, 25; Nesâî, Nikah, 31.

⁴⁴ Kavramın anlam alanı için bk. Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993, c. II, s. 72; Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, c. I, s. 453-454; Fahu'd-Dîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. III, s. 482484, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul ts., c. II, s. 1280-1281.

⁴⁵ Bu örfün mahiyetine ve geç dönemde dahi uygulandığına ilişkin bir rivayet için mesela bk. Fahu'd-Dîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, c. III, s. 502.

hakkından mahrum edilmek suretiyle ekonomik özgürlüğü bütünüyle dumura uğratılan ve sırf bu yüzden kendilerine vasıllık/hâmilik edenlerin her türden tahakkümüne boyun eğmek zorunda bırakılan bir sosyal sınıfa da gönderme yaptığı söylenebilir.

Şimdi bu ön belirlemelerin eşliğinde inşa edilen teorik çerçeve üzerinden ilgili ayetleri okumaya geçebiliriz.

Ayetlerin nüzûl tarihlerini tespit odaklı bir çalışmaya göre⁴⁶ yetim kavramına yer veren ayetlerin yer aldığı ilk sûre, Dûha'dır.⁴⁷ Bu sure yapılan tespitlere göre risaletin 2. yılı başlarında Mekke seçkinleriyle karşıtlığın belirginleştığı bir evrede inzâl edilmiş olmalıdır. Surede genel olarak, bizzat Mekke seçkinlerinin Hz. Peygambere yönelik söz ve fillerinin giderek artan negatif baskısına karşı⁴⁸ bir teselli çerçevesi oluşturulmaktadır. Bu bağlamda Allah Rasûlü'ne doğmadan önce kaybettiği babasından, altı yaşında bir çocukken de annesinden yetim kalmasının dayanılmaz acısını dindiren Rabbinin, kendisini şimdi de yalnız bırakmayacağı açıklıkla ifade edilmektedir. Dahası bu andan sonrasının, daha öncesine nazaran kendisinin çaba sarf ettiği cihette hayra ulaşacağı bir süreç olacağı müjdelenmektedir. Analizimiz açısından dikkat çekici husus; sûrede, babadan yalnız

⁴⁶ Tarihi arka planla birlikte Kur'an Dili'nin kendine has yapısından hareketle tespit olunan bir takım istatistikî verilerle de desteklenen bir kronoloji sunması açısından ayetlerin nüzûl tarihi bağlamında Mehdi Bâzergan'ın ilgili çalışmasındaki tespitleri temele alınacaktır. İlgili tespitler için bk. Mehdi Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, çev. Yasin Demirkıran-Muhammed Feyzullah, Fecr yay., Ankara 1998, s. 129 vd. (14 no'lu Tablo), 151 (15 no'lu Tablo); mukayese amaçlı yaralanılan diğer tasnifler için bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Mekkî Surelerin Sıralandığı Tablo) c. II, s. 160-163.

⁴⁷ Klasik verileri de dikkate alan bazı tasniflere göre Fecr Suresi, Duha Suresi'nden önce nazil olmuştur. Ancak hem diyalektik ilişkinin seyri açısından hem de temele aldığımız Bâzergan tasnifi Duhâ'yı daha önceye yerleştirdiğinden biz de Duhâ'dan başlamayı uygun gördük. İlgili tasnifler için bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. II, s. 160; benzer bir tasnif için bk. Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî*, s. 95; esas aldığımız tasnif için bk. Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, s.157.

⁴⁸ Mesed Suresi'nin sebab-i nüzûlü bağlamında yer verilen rivayetlerden, karşıtlığın erken dönemden itibaren zaman zaman da fiilen olmak üzere Hz. Peygamberi aşılamaya dönük bir boyut kazandığı görülmektedir. İlgili rivayetler için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 2009, c. XII, s. 734-736; Duha suresi'nin nüzûl sebab-i bağlamında ise Ebû Leheb'in karısı, Ebû Süfyan'ın da kardeşi olan Ümmü Cemîl'e yapılan atıf diyalektik ilişki bağlamında hayli fonksiyonel görünmektedir. İlgili rivayetler için mesela bk. er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, c. XI, s. 192.

kaldığı için mirasının amcaları tarafından paylaşılması neticesinde⁴⁹ kendini içinde bulduğu fakirliğin ıstırabına da atıfta bulunulmuş olmasıdır. Ve bu ıstıraba dikkat çekilir çekilmez ardından yer verilen “Yetime gelince sakın ona kahretme! Senden bir şey isteyeniyi de azarlama” ilahi beyanının kasd-ı mahsûsudur. Nitekim Zemahşerî, ayetteki “ona kahretme” ifadesini, “zayıflığını fırsat bilerek yetimin malını ve hakkını gasp etme” yorumuyla⁵⁰ karşılamıştır. Bu açımdan da hareketle Duhâ suresinin bu ayetleriyle birlikte, bizzat peygamberimizin de yaşadığı acı bir tecrübe olan yetimlerin malına el konulmasının, ilahi söylemin erken dönemden itibaren haline odaklanacağı bir mesele olarak belirlendiğini tespit etmek mümkündür.

Temel aldığımız tasnife göre Duha Suresi’nden sonra indiği düşünülen Fecr Suresi’nde ise ilgili vurgu çok daha açık olup, mesele Mekke aristokrasisinin olumsuzlanan bir eylemi olarak özel gündeme alınmış görünmektedir. Buna göre Kureyş seçkinlerine; Cenab-ı Hakk’ın kendilerinden çok daha fazlasını bahsettiği eşi benzeri olmayan ‘İrem Şehrinin, Âd ve Semûd kavimlerinin ve dahî uzak bir diyar olmasına rağmen rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla en azından ticari yolculukları sırasında görenlerin şahadetleriyle vakıf oldukları⁵¹ dehşetengiz piramitlerin sahibi Firavun’un akıbetleri temsil ve ihtar edilmektedir. Bu temsille Kureyş seçkinlerine aynı hataları tekrar etmeleri durumunda başlarına gelecek akıbetin farklı olmayacağı ima edilmektedir. Devamla “el-İnsân” cins ismi üzerinden rızkının artmasına fevkalade sevinip, azalması durumunda da hemen isyana hazır görünen bir karakter analizine geçilmektedir. Takiben gâipten birden muhatap kitleye yönelen bir hitapla⁵² seslenen taife ise; yetime ikramı, düşkünüyü doyurmaya teşviki bir nebze dahi aklına getiremeyecek kadar mal edinme hırsının esiri olmuş ve bu hırsıyla gasp ettiği mirası hak hukuk demeden yalayıp yutan bedbaht kimseler olarak tanımlanır. Ve akıbetlerinin vahameti kendilerine açık seçik ikaz edilerek sureye son verilir. Ayetlerle ilgili rivayet çerçevesinde yer verilen ve klasik kaynaklarımızda erken dönem Mekkî ayetlerdeki “el-İnsân” cins isminin muhtemel kasd-ı mahsûsası

⁴⁹ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. 8, s. 93; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr. İstanbul ts., c. 10, s. 511; Hayrettin Karaman ve Diğerleri, *Kur’an Yolu*, DİB. Yay., Ankara 2008, c. 5, s. 639.

⁵⁰ İlgili anlamlandırma için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 707; konu hakkında ilgili örfü de atıf yaparak yer verilen daha detaylı bir yorum çerçevesi için bk. Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Haşiyetü’s-Sâvî alé Tefsîri’l-Celâleyn*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2009, c. 4, s. 388.

⁵¹ Derveze, *et- Tefsîru’l-Hadîs*, c. I, s. 153.

⁵² Bir iltifat sanatı hususiyeti olan bu üslup özelliğine ilişkin detaylı bilgi için bk. Dağ, *Kur’an’da Üslûp Diyalektiği: İltifât*, s. 205 vd.

sadedinde tespit edilen isim listesine⁵³ göz atıldığında, olumsuzlanan karakterin kimliği Kureyş seçkinleri olarak tebeyyün etmektedir. Buradan hareketle; onların yetim ve düşkünlere muamelelerinin, temsil ettikleri dünya görüşünün sapkınlığını açıklıkla ortaya koyan bir gösterge olarak muhatap kitlenin de gündemine arz edildiği yorumunu yapmak mümkündür.

Bir sonraki evrede nazil olduğu değerlendirilen Mâûn suresinde ise eleştirilen eylem; hemen hemen aynı ifadelerle yani, yetimi itip kakmak, düşkünü doyumayı teşvik bile etmemek şeklinde yer bulmuşken, eleştirinin dozunun daha da arttığını tespit etmek mümkündür. şöyle ki, surenin başlangıcındaki “Gördün mü?” sorusunun,⁵⁴ bu hitabı duyanlar indinde uyandırdığı merak ve yönlendirici etki üzerinden, ilgili fiili işleyenleri afişe etmeye yönelik işâri tonlaması açıkça hissedilmektedir. Nitekim ilgililerin işmasına sebep teşkil eden yetimi itip kakma ve düşkünü doyurmaya teşvik dahi etmeme fiilleri, ancak dinî yalanlayan bir karakterin yapabileceği eylemler olarak özelleştirilmiştir. Sanki hitabı işiten muhatap kitle indinde uyandırılan merak bir anda görüp durmakta oldukları bu eylemlerin sahiplerinin asla itibar edilmemesi gereken kimseler olduğu sonucuna tahvil edilmek istenmektedir. İlgili rivayetlere bakıldığında, surenin inişine sebep teşkil eden dolayısıyla işa edilen karakterin kimliğini teşhis etmemizi sağlayan olay şu şekilde aktarılmaktadır: “Ebu Cehil bir yetimin vasisi idi. Yetim çıplak olarak gelip malından bir şeyler istedi. Ebu Cehil onu kovdu ve hiç oralı bile olmadı. Kureyş’in ekâbiri de alay etmek maksadıyla hiç bir şeyden haberi olmayan yetim çocuğu; “git, Muhammed sana şefaatçi olsun” deyip Hz. Muhammed’e gönderdiler. Hz. Peygamber’e gelen çocuk ondan yardım etmesini isteyince, ihtiyaç sahibini hiçbir zaman reddetmeyen Hz. Muhammed, çocukla birlikte Ebu Cehil’in yanına gitti. Ebu Cehil ise merhaba edip hemen yetimin malını verdi....”⁵⁵ Binaenaleyh ilgili

⁵³ Bu isim listesi ve klasik referansları için bk. Mustafa Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahvâl-i şahsiye Hukuku” s. 234; bu ayetteki “el-İnsan” ile kastedilen kişinin muhtemel kimliğine ilişkin rivayetler için ayrıca bk. er-Râzî, *et-Tefsiru’l-Kebîr*, c. XI, s. 156.

⁵⁴ Bu başlangıç ifadesinin benzeri olan Fîl Suresinin başlangıç ifadesi “Görmedin mi?” sorusunun muhtemel anlamları üzerine geniş bilgi için bk. Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr*, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1984, c. 9, s. 231.

⁵⁵ Nüzül sebab-i bağlamında Ebu Cehil’in kahramanı olduğu bu olay uzun uzadıya anlatılırken, aynı bağlamda kaydedilen farklı rivayetlerde de olayın Velid b. Muğıra, Ebu Süfyan vb. ekabirden diğer isimlere mal edilerek anlatılması diyalektik ilişkiyi temele alan analizimiz için hayli ilginçtir. Bu ve diğer rivayetler ve isimler için bk. er-Râzî, *et-Tefsiru’l-Kebîr*, c. XI, s. 301-302.

rivayetlerin aktardığı bilgilerle sağlanan eşleştirme ve arka plandan hareketle, Mâun suresindeki yetim ve miskinlere yönelik muamelelerin eleştirisi üzerinden ifadeye yansımış ifşa amaçlı vurguyla, ilgili meselenin hitap edilen toplumun geneline şamil bir farkındalık oluşturma boyutuna taşındığı çıkarımı yapılabilir.

Peygamberimizi müşriklerin eziyetleri ve baskıları karşısında yılmayıp mücadeleye yönlendiren bir girişle başlayan Beled suresinde yetim kavramı; tıpkı önceki surelerde olduğu üzere, kıtlığın hüküm sürdüğü bir zamanda bile mala olan düşkünlüğünden dolayı akrabalık bağı olan yetime, hatta artık açlıktan yere kapaklanmış bir miskine⁵⁶ dahi el uzatmayan bir karakterin olumsuzlanan eylemi bağlamında konu edilmektedir. Ancak bu surenin; iyiyi ve kötüyü tanıma kabiliyeti bahsedilen her hangi bir muhatapın, olumsuzlanan eylemlerin tersini yapmak kaydıyla yani, bir köle azad etmek, açlık ve kıtlık zamanı akrabası olan bir yetimi ve miskini doyurmak, birbirlerine imanı, sabır ve merhameti tavsiye edenlerden olmak suretiyle rahatlıkla ashâbu'l-meymene'ye (sağın adamları, yani kitabı sağdan alacak uğurlu kişiler)⁵⁷ dâhil olabileceğine yönelik teşvik edici dili de dikkat çekmektedir. Binâenaleyh bu olumlu ve teşvik amaçlı vurgularla birlikte, ilgili kötü muameleler bağlamında bu yeni aşamaya kadar muhatap kitle zihninde oluşturulan bi'l-kuvve farkındalığın, fiile de sirayet etmesi ön görülen bi'l-fil farkındalığa yönlendirildiğini belirlemek mümkündür.

Nitekim Mekke döneminin sonlarına doğru nazil olduğu düşünülen⁵⁸ İsrâ ve En'âm surelerinde yer verilen konuya ilişkin aynı ifadelerden müteşekkil son iki ayetin⁵⁹ söylemine bakıldığında, ilgili hitabın belli bir nitelik ve niceliğe ulaşan mümin toplumun eylem alanına dönük kesin sınırlamalar içeren hususiyeti açıklıkla görülmektedir. Mevzubahis ayetlerin ikisinin de yer aldığı ve birbirine içerik olarak oldukça yakın pasajlar birlikte okunduğunda görülür ki; bu sınırlamalar yetim ve kimsesizlere yönelik olumsuz muamelenin yasaklanmasının çok ötesinde, içinde yetim ve kimsesizler başta olmak üzere herkesin güvenli ve huzurlu bir şekilde yaşayabileceği ideal bir toplum nizamını düzenlemeye dönük inşâî bir çerçeveyi öngörmektedir. Bu çerçeveye göre; Yegane yaratıcı Allah'a asla şirk koşulmamalı, anaya-babaya iyi muamele edilmeli, fakirlik korkusuyla çocuklar öldürülmemeli,

⁵⁶ Bu anlamlandırmaya temel teşkil eden izahlar için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 745; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5844.

⁵⁷ İlgili çeviri için bk. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts, s. 594.

⁵⁸ Bâzergan'ın tasnifine göre İsrâ suresi ilgili ayeti Bi'setin 9. yılında, En'âm suresinin ilgili ayeti ise, Bi'setin 10. yılında nazil olmuş ayetlerdendir. Bk. Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 132-133.

⁵⁹ İlgili ayetler için bk. İsrâ, 17/34; En'âm, 6/152.

akrabaya, yoksula hatta yolda kalmışlara hakkı verilmeli, israftan kaçınılmalı, zinaya yaklaşılmamalı, Allah'ın haram kıldığı can haksız yere öldürülmemeli, yetimin malına asla súi emelle yaklaşılmamalı, ölçüye ve tartıya hile karıştırılmamalı ve ne surette olursa olsun adalet zedelenmemelidir.⁶⁰

Yetim kavramına yer veren Mekkî ayetlere yönelik okumamız makalemizin sınırları gereği burada bitirilebilir. Ancak Kur'an'î söylemin Mekke döneminin sonlarına doğru ön görmeye başladığı ideal toplum yapısını bizzat Şekillendirdiği Medine dönemine ait belirlemeleri ve sınırlamaları göz önüne alınmaksızın ilgili çözümlenin nihai çerçevesini kazanması beklenemez. Çünkü birbirini tamamlayan iki linguistik merhalenin metodik anlamda tekil olarak değerlendirilebilmeleri mümkün gözükse de Kur'an'î söylemin ön gördüğü dünya görüşünün bütünlüğü açısından tek başlarına hükme medar olacak biçimde ele alınmaları imkân dâhilinde değildir. Bu açıdan bakıldığında son belirlemeler olarak şu hususlara yer vermek önem arz etmektedir. Makalenin konusu olarak ele aldığımız ve Mekkî ayetlerle sınırladığımız yetimlere yönelik koruyucu inşâf söylemin Medeni ayetler⁶¹ bağlamında yerini; açık zulümden korumanın çok ötesinde ilgili sınıfın nitelikli birer Şahsiyet olarak topluma kazandırılmalarını temine yönelik detayları düzenleyen bir dile bıraktığı görülebilir. Bu bağlamda ilgili ayetler okunduğu zaman, yetim ve kimsesizlerin en iyi Őartlarda yetiştirilmesinden, evlendirilip iyi bir ikbale kavuşturulmalarına kadar bütün süreçlerin ele alındığı ve bu hususların yakın akraba başta olmak üzere topluma ve dahi devlete teklif edilen üst bir sorumluluğa tekabül ettiği rahatlıkla görülebilir.

Sonuç

Yetim kavramına yer veren Mekkî ayetlerin, nüzül sürecinin yönlendirdiği diyalektik ilişki bağlamında okunmasını deneyen bu makalede ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Kur'an'm kendisine özgü dil sistemini çözümlmeye dönük her hangi bir çabanın her halükarda bizzat Kur'anî söylemin ön gördüğü ve belli bir dil düzeni vasıtasıyla tebliğ, tebyîn ve teklif ettiği topyekûn dünya görüşünün ne olduğunu anlamaya yönelmesi "sağlıklı bir anlama faaliyeti" açısından önem arz etmektedir. Ne var ki tarih üstünlüğüne rağmen; Kur'an'm dünya görüşünün ne olduğunu

⁶⁰ İlgili pasajlar ve içerikleri için bk. İsrâ, 17/31-38; En'âm, 6/151-153.

⁶¹ Hicretin 1. yılından 10. yılına yayılan bir periyotta indikleri değerlendirilen konuya ilişkin 16 ayet ve nüzül dönemleri için bk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 770; Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzül Süreci*, s. 129 vd. (14 no'lu Tablo), 151 vd. (15 no'lu Tablo)

anlamayı murad eden böyle bir çözümlemenin, doğal olarak Kur'an'î söylemin yeniden inşayı amaçladığı ve adım adım dönüştürmeye uğraştığı ve dönüştürdüğü mevcut dünya görüşünün hususiyetleriyle mukayeseli bir incelemeye tabi tutulmasının metodik önemi aşikârdır.

Bu ön kabulde birlikte okunduğunda Kur'an dilinin; ıslah edip dönüştürmek üzere hitap ettiği dünya görüşünün mensuplarını tanımlayan, bu tanımlama (lar) üzerinden mevzubahis dünyayı görme biçiminin yanlışlığını, sapkınığını temellendiren, inzar, tezkîr, yer yer de tehdit içerikli vurgularla ilgili muhatapların zihin ve eylem dünyalarına sürekli tarzde bulunan yapısı kendini izhar etmektedir.

Buradan hareketle diyalektik ilişki bağlamında; erken dönem Mekki ayetlerin dilinin, mal biriktirmekte birbiriyle yarışan ve bu uğurda karşılımları çıkan her türden engeli ciddi bir tehdit addeden Mekke seçkinleri/aristokrasisi özelinde tecessüm eden ve de bütünüyle dünyevileşmiş bir karaktere sürekli gönderme yaptığını tespit etmek mümkündür.

Mekki ayetlerin bu karakterin zaafılarından tezkiye ve inzâra yoğunlaşmış dilinin hedefi; Mekke seçkinleri özelinde temsilini bulan karşıt dünya görüşünün referans çerçevesini bütünüyle tüketmek olarak tespit edilebilir. Nitekim geniş ölçüde diyalektik bir yöntemin hakim olduğu Mekki sûrelerde, putperestlerin tutumlarının gün geçtikçe olumsuzlaşmasına paralel olarak üslûbun da giderek sertleştiği görülür.

Mekki ayetlerin giderek sertleşen diline konu edilen belirgin hususlardan biri de, Mekke seçkinlerinin dünyevileşmiş karakterlerinin, servet edinme arzularının tutsağı haline gelmiş toplumun yetim ve kimsesiz unsurlarının durumudur.

İlk defa Duhâ suresinde yer verilen ayetlerin söyleminden hareketle, bizzat peygamberimizin de yaşadığı acı bir tecrübe olan yetimlerin malına el konulması eyleminin, ilahi söylemin erken dönemden itibaren haline odaklanacağı bir mesele olarak belirlendiğini tespit etmek mümkündür.

Fecr suresindeki ilgili belirlemelerden hareketle de, Mekke seçkinlerinin yetim ve düşkünlere yönelik muamelelerinin temsil ettikleri dünya görüşünün sapkınığını açıklıkla ortaya koyan bir durum olarak hitaba muhatap herkesin dikkatine arz edilen bir konu haline geldiği ifade edilebilir.

Bir sonraki aşamada yani Mâûn suresinde ise yetimi itip kakma ve düşkünü doyurmaya teşvik dahi etmeme fiilleri, ancak dinî yalanlayan bir karakterin yapabileceği eylemler olarak özelleştirilmişlerdir. Tarihi arka plandan hareketle bu özelleştirmenin ilgili meseleye ilişkin hitap edilen toplumun genelini kuşatacak bir farkındalık oluşturma amacına matuf olduğu çıkarımı yapılabilir.

Beled Suresinde konu bağlamında yer verilen olumlu ve teşvik amaçlı vurgularla birlikte, bu aşamaya kadar muhatap kitle zihninde oluşturulan bi'l-kuvve

farkındalığın, fiile de sirayet etmesi ön görülen bi'l-fiil farkındalığa tahvili hedefini belirlemek mümkündür.

Mekke döneminin sonlarına doğru nazil olduğu düşünölen İsrâ ve En'âm surelerinde yer verilen konuya ilişkin aynı ifadelerden müteşekkil son iki ayetin söylemi merkeze alındığında ise, ilgili hitabın belli bir nitelik ve niceliğe ulaşan mümin toplumun eylem alanına dönük kesin sınırlamalar içeren hususiyeti açıklıkla görölmektedir. Mevzubahis ayetlerin ikisinin de yer aldığı ve birbirine içerik olarak oldukça yakın pasajlar birlikte okunduğunda görölür ki; bu sınırlamalar yetim ve kimsesizlere yönelik olumsuz muamelenin yasaklanmasının çok ötesinde içinde yetim ve kimsesizler başta olmak üzere herkesin güvenli ve huzurlu bir şekilde yaşayabileceği ideal bir toplum nizamını düzenlemeye dönük inşâ bir çerçeveyi öngörmektedir.

Kur'an'î söylemi anlamaya yönelik her hangi bir çabanın sadece Mekke dönemini merkeze alıp, Medîne dönemine ait belirlemeleri ve sınırlamaları göz önüne almaksızın nihai çerçevesini kazanması beklenemez. Bu açıdan bakıldığında ise Mekkî ayetlerle bağlamında tespit etmeye gayret ettiğimiz yetimlere yönelik koruyucu söylemin, Medeni ayetler bağlamında ise yerini; korumanın çok ötesinde ilgili sınıfın nitelikli birer şahsiyet olarak topluma kazandırılmalarını temine yönelik bütün detayları düzenleyen bir dile bıraktığı açıklıkla görülebilir.